

1.2. Сучасні особливості взаємодії суспільства і природи: екологічні аспекти охорони навколишнього природного середовища

Глобальна система “суспільство – природа” розвивається за законами діалектики, що передбачає єдність і взаємозв’язок природного і соціального світу, перехід кількісних змін у суттєві якісні, єдність суперечностей і боротьбу протилежностей як джерело поступального руху вперед, заперечення заперечення. Ці закони однаковою мірою поширюються як на екологічні, так і на економічні відносини.

В екології вони мають особливе значення. Єдність і взаємозв’язок навколишнього природного середовища дозволяє враховувати інтереси його охорони як при експлуатації природних ресурсів, так і в процесі вжиття природоохоронних заходів. З цього закону діалектики випливає, що, вирішуючи окрему проблему охорони довкілля чи використання природних ресурсів, ми повинні в комплексі враховувати всі фактори, що здатні вплинути на стан навколишнього природного середовища.

Не менш важливе значення для охорони довкілля має закон обов’язкового переходу кількісних змін у докорінні якісні зміни. Нагромадження кількісних змін, наприклад, поступове забруднення навколишнього середовища, нехай навіть у дозволених дозах, на певному етапі може перейти в докорінні якісні його зміни, що зумовить перетворення довкілля на зону, небезпечну для здоров’я людини, рослинного і тваринного світу.

Третій закон діалектики стосується єдності і боротьби протилежностей. Протиборчими сторонами тут виступають дві категорії інтересів, що мають визначальне значення у системі: з одного боку, економічні інтереси суспільства в задоволенні своїх матеріальних потреб, з другого, – екологічні інтереси людини і всього суспільства в цілому у чистому і придатному для життя навколишньому природному середовищі.

Протиріччя між цими інтересами існує завжди, оскільки задоволення матеріальних потреб людини неминуче спричиняє обмеження біологічних засобів задоволення її інтересів. Загострення цих протиріч, доведене до критичної точки, до свого антагонізму, призводить до екологічної кризи, заводить в екологічний глухий кут. Вихід із такого становища можливий лише за умов революційних перетворень засобів та інструментів екологічної безпеки.

Нарешті, привертає до себе увагу такий закон діалектики, як заперечення заперечення. Його можна витлумачити в широкому сенсі – як боротьбу нового зі старим, як заперечення новим старого на шляху вперед, і у вузькому сенсі – як (такий висновок напрашується при аналізі сучасної ситуації) заперечення людиною внаслідок своєї нерациональної діяльності у природі самої себе, сенсу свого існування в майбутньому.

Поряд із загальними законами діалектики, за якими розвиваються як природа, так і суспільство, як соціально-економічна, так і екологічна підсистеми, для кожної з цих підсистем існують свої закономірності, які система повинна враховувати. Так, якщо для соціально-економічної підсистеми характерні такі інструменти розвитку, як прибуток, рентабельність, продуктивність праці тощо, то екологічна підсистема має свої закономірності. До них, зокрема, належать: саморегуляція в природі, що дозволяє до деякої міри знешкоджувати відходи виробництва та негативний вплив людської діяльності у цілому; постійне відтворення природних ресурсів, відновлення втрат у природному середовищі; обов’язковість врахування ємності природного середовища, його потенційних можливостей під час здійснення господарської діяльності і, нарешті, закон рівноваги, гармонії як необхідна передумова розвитку оптимальних, тобто найбільш сприятливих взаємин між природою і суспільством.

Ігнорування цих екологічних закономірностей у взаємодії суспільства і природи спричиняє порушення екологічних функцій, виконуваних природою, знищення, пошкодження природних об’єктів і систем.

Мета конструювання і розвитку системи “суспільство – природа” полягає у забезпеченні якості навколишнього природного середовища, тобто досягнення такого

стану екологічної системи, при якому постійно і незмінно здійснюється обмін речовин і енергії всередині природи, між природою і людиною, відтворюється життя. Система визначає три шляхи забезпечення якості навколишнього природного середовища.

Перший шлях полягає у забезпеченні пріоритету екології над економікою, панування екологічних інтересів над економічними. Однак у такому разі ущемляються або взагалі зводяться нанівець економічні інтереси людини, що ставить суттєві перепони на шляху забезпечення необхідної якості її життя.

Другий шлях – забезпечення пріоритету економіки над екологією з урахуванням можливостей адаптації людини і саморегуляції природи. Подібний шлях, як показує накопичений досвід, призводить до деградації навколишнього природного середовища, завдає невинуватної і невинуватної шкоди здоров'ю і генетичному фонду людини, а в кінцевому підсумку веде до вимирання людства.

Третій шлях – передбачає поєднання екологічних та економічних інтересів. Це єдиний правильний шлях, що пропонує історія і який забезпечує баланс між задоволенням екологічних запитів людини та потребами економічного розвитку суспільства без ущемлення останніх. Однак такий баланс, аби уникнути перенесення центру ваги у бік економічних інтересів суспільства, повинен базуватися на конкретних принципах, визначених законом. Основним таким законодавчо закріпленим принципом повинен стати пріоритет екології над економікою. При його проголошенні потрібно виходити з непорушності законів природного світу, неможливості їхньої зміни з боку людини, обов'язку останньої їхнього пізнання і використання в процесі своєї життєдіяльності.

Мірою співвідношення екологічних та економічних інтересів, яка визначає якість навколишнього природного середовища і встановлює межі дозволеного в плані економічної діяльності людини, є нормативи гранично припустимого господарського впливу суспільства на довкілля. Звідси випливає, що сутність охорони навколишнього природного середовища полягає у забезпеченні науково обгрунтованої міри співвідношення економічних і екологічних інтересів. Сенс такої міри об'єктивується в нормативах якості довкілля, закріплених у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища”. Їх наукова обгрунтованість визначається пріоритетом охорони життя і здоров'я людини, захисту її екологічних прав.

Функціонування соціуму у XXI ст. суттєвим чином відбивається на планетарному кругообігу речей і енергії, викликаючи незворотні зміни в біосфері, з якими вона неспроможна справитися самотужки, ведучи до її деградації, а, зрештою, і до погіршення умов життя і діяльності самої людини.

У своєму суспільному бутті людина давно перестала бути пасивним спостерігачем, є активною творчою силою. Цей факт не завжди сприймається деякими природознавцями і філософами, які вивчають сучасні екологічні проблеми. Визнання активної, творчої позиції людини ототожнюється ними із знищенням природи, агресивним вторгненням у неї і, зрештою, кваліфікується як шкідлива і віджила точка зору, що не враховує сучасної екологічної ситуації.

Дійсно, людина є частиною природи, але, на відміну від останньої, вона на основі пізнання закономірностей розвитку природи і законів розвитку суспільства створює знаряддя та предмети праці. Прогресивна спрямованість цього процесу, способи опосередкованої взаємодії людини і природи, їх усвідомлення залежать від рівня пізнання законів розвитку природи, суспільної практики, людської культури. Чим вищий рівень такого розвитку, тим повніше збігаються суб'єктивні цілі людини із законами розвитку об'єктивного світу, що визначає ступінь безпосередньої взаємодії суспільства і природи.

У матеріальному виробництві суспільство і природа становлять разом єдиний світ матерії, що нескінченно рухається і розвивається, мають спільну матеріальну основу, є частинами єдиного цілого, утворюючи нову глобальну якісну систему – “суспільство – природа”. Єдність природи і суспільства полягає не просто в їхньому генетичному взаємозв'язку. Діалектика взаємозв'язку природи і суспільства в тому, що як компонент

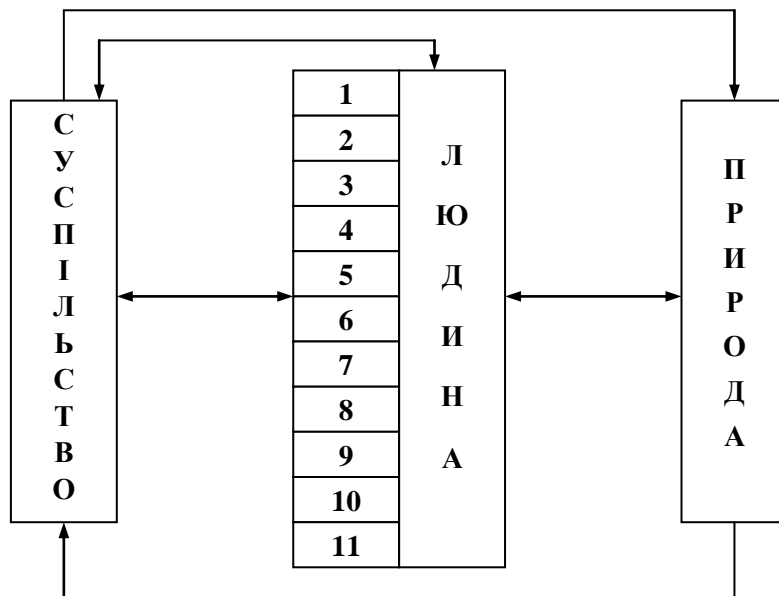
суспільства (його природне середовище) природа піддається організуючому впливу соціуму, але водночас сама зберігає відносну незалежність, у свою чергу впливаючи на суспільство. Суспільство і природа утворюють єдину цілісну систему, що саморозвивається, в якій визначеність природи у поєднанні з людською діяльністю набуває суспільно-історичного виміру.

Водночас, взаємодія суспільства і природи реалізується не тільки у формі єдності, а й як складний діалектичний суперечливий процес, в якому обидві системи взаємно доповнюють одна одну, існуючи одна для одної і одна через одну. Суспільна предметно-перетворююча діяльність спрямована на освоєння природи, її зміну. Природа, у свою чергу, прагне запобігти таким перетворенням, усунути та мінімізувати їх, повернутися у свій первинний стан. У цьому, зрештою, полягає суперечність між суспільством і природою, що становить їх діалектичну єдність.

У своєму розвитку природа, створюючи людину, дійсно утворює те, чого їй не вистачає, – мислячий дух, який усвідомлює себе і суспільство. В майбутньому як суспільство не зможе обійтися без природи, так і змінена природа не зможе бути за межами суспільства (див. рис.3).

Однак нині з'ясовується, що саморегулюючі можливості природи щодо відтворення дедалі звужуються на фоні впливу гігантських масштабів виробничої діяльності людини, темпів урбанізації та зростання чисельності людства.

**Рис.3. ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА
“суспільство – природа”**

1 – політика	6 – наука
2 – економіка (матеріальне виробництво)	7 – духовна культура
3 – економіка (сфера обміну)	8 – інформаційна сфера
4 – право	9 – управління
5 – релігія	10 – рекреація
	11 – інші галузі суспільного життя

Речовим, споживацьким за своєю сутністю, як і у випадку з виробничими відносинами, залишається ставлення людини до природи та її ресурсів. Природа для людини є лише предметом, корисною річчю. Теоретичне пізнання законів природи є лише засобом для підпорядкування її людським потребам – чи то як предмета споживання, чи способу виробництва. Людина ставиться до природи як власник, розглядає її ресурси як дармові. Вся могутність створених потужних продуктивних сил спрямовується на природу і людину, формується система суцільної експлуатації природного і людського потенціалу, система суцільної корисності.

Новий етап взаємодії суспільства і довкілля передбачає виникнення так званої “рукотворної природи”, що ставить під сумнів доцільність розгляду сучасного світу як системи “суспільство – природа”. Сучасна людина, за невеликим винятком нечисленних груп людей, перестала мати справу безпосередньо з натуральним природним середовищем. Відчуженню людини від природи сприяли розвиток виробництва, урбанізація з появою агломерацій, зміни у балансі природних ресурсів внаслідок масштабного вирубування лісів та насадження їх “штучних” масивів із використанням швидкоростучих порід дерев із метою задоволення зростаючих потреб людини у деревині, високі темпи забруднення Світового океану та внутрішніх і підземних вод, хімічне забруднення атмосфери. Це далеко неповний перелік чинників, які призвели до таких змін у природі, за яких стало неможливим відділити природне середовище від рукотворного. Тому цілком обґрунтовано на порядок денний постало завдання вже не охорони природи, а охорони довкілля, в якому живе кожна конкретна людина і суспільство в цілому. Складовим же елементом загального завдання – охорона довкілля – є завдання охорони і раціонального використання природних ресурсів.

Руйнівний вплив діяльності людини на природу ще ніколи не мав такого гострого і драматичного характеру, як нині. Забруднення повітря, води, акваторії Світового океану, ерозія ґрунтів, скорочення посівних площ, вирубування лісів, опустелення земної поверхні, зникнення багатьох видів рослин і тварин, зміна клімату, поява парникового ефекту, озонних дірок, надмірна урбанізація – такий далеко неповний перелік негативних наслідків взаємовідносин природи і суспільства на сучасному етапі. Все це обертається глобальною агресією проти основ самого життя на Землі, примушує говорити про сучасну екологічну кризу, про її небезпеки та загрози для людства і довкілля та необхідність забезпечення екологічної безпеки як складової охорони довкілля.

Подальше наростання негативних тенденцій у взаємовідносинах суспільства і природи може призвести до непоправної катастрофи – знищення нашої цивілізації як такої. Уникнути цього дозволить радикальний перегляд тисячолітньої практики таких взаємовідносин, використання всього наукового, технічного й економічного потенціалу для захисту світових природних джерел життя, вироблення соціально-економічної політики, адекватної природній суті існування людини. Опрацювання і послідовна реалізація такої політики визначатимуться певною системою суспільного виробництва, суб'єктивними і об'єктивними умовами суспільної праці, ступенем усвідомлення суспільного призначення навколишнього природного середовища.

У 90-х роках минулого століття у зв'язку із занепадом виробництва процес агломерування поселень, по суті, припинився, агломераційні зв'язки в регіонах послабшали, що сприяло зменшенню чисельності їх населення, підвищенню соціальної напруженості та екологічної нестабільності. Водночас, тривалий спад промислового виробництва, що характеризується зупинкою одних підприємств і неповним завантаженням інших, викликав зменшення навантаження на природне середовище. Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря в 1996 р. становили 50,6% рівня

1990 р., споживання прісної води 67%. Парадоксально, що скиди забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти зросли в 1,4 раза (див. табл.1).

Аналіз показників соціально-економічного розвитку України показує, що обсяги природокористування і забруднення довкілля не відповідають темпам падіння економіки. Той факт, що у минулому десятиріччі не функціонувало до 80-85% економіки, а обсяги споживання води знизилися тільки на 30% при зниженні шкідливих викидів в атмосферу у 2 рази, дає підстави говорити про надмірну еколого-економічну затратність виробництва, яка може бути проілюстрована на основі аналізу енергоємності валового внутрішнього продукту.

Таблиця 1

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБСЯГІВ РЕСУРСОСПОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ¹

Пок азники	Роки												
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	
Обсяг споживання свіжої води (включаючи морську), км ³	30,21	28,2	26,9	24,5	22,6	19,5	20,338	23,5	15,62	13,83	14,28	12,99	12,16
Скиди стічних вод у поверхневі води, км ³	20,26	19,1	17,9	16,7	15,9	14,98		12,53	11,04	11,48	10,96	10,57	
у т.ч. забруднених	3,1	4,3	4,0	4,7	4,9	4,7	-	4,65	4,23	4,223	3,92	3,01	
Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, млн т	15,5*	14,2	12,2	10,0	8,3	7,48	6,6	5,97	6,04	5,86	5,9	4,05	
у т.ч. стаціонарними джерел	9,4*	8,8	8,6	7,3	6,2	5,68	4,8	4,53	41,56	41,06	3,96	4,05	

¹Джерело: складена за даними Державного комітету статистики України.

ами												
-----	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

* У 1985 р. – 18,78 млн. т

** У 1985 р. – 12,16 тис. т

Збільшення енергоємності ВВП обумовлено передусім недосконалою структурою національної економіки, застарілістю та недосконалістю технологій, відсутністю економічних стимулів до ефективного використання енергоресурсів. Як наслідок, її рівень в Україні у 1990 р. на 34% був вищий, ніж у США, і майже у 2 рази вищий, ніж у промислово розвинутих країнах Західної Європи. Загалом же, Україна має великий невикористаний потенціал енергозбереження, який оцінюється на рівні 145-170 млн т умовного палива і становить 42-48% від рівня 1990 року.

На етапі суспільства перехідного розвитку характер природокористування визначається мірою зрілості всієї системи виробничих відносин, законами функціонування і поступального руху суспільного виробництва. Саме раціональний характер природокористування означає, що при забезпеченні економічного зростання за рахунок ефективного використання всіх чинників (трудових ресурсів, засобів виробництва й елементів природного середовища), із метою більш повного задоволення суспільних потреб порушення екологічних зв'язків, викликане зростанням ресурсоспоживанням, збільшенням відходів виробництва (у тому числі забруднюючих навколишнє середовище), нейтралізувалося системою природоохоронних заходів до рівня асимілятивних спроможностей природи. Таким чином, раціональне (збалансоване) використання природних ресурсів – це така система відносин суспільного виробництва, розглянутого як природогосподарська система, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, зростанням матеріальних і духовних потреб населення і наявними запасами природних ресурсів, їх можливої заміни на штучні засоби виробництва та достатність цих запасів у рамках певного історичного відрізка.

У 60-70 роках минулого століття з'явилося поняття охорони навколишнього середовища, яке відрізняється від поняття охорони природи. О.С. Колбасов, наприклад, досліджуючи історичний розвиток термінології щодо взаємодії природи і суспільства, виділяв три його основні етапи.

Початок 1990-х років характеризувався зародженням у світі громадського руху за охорону природи. Проте він за своєю суттю зводився лише до збереження унікальних природних об'єктів, окремих видів тварин і рослин, не поширюючись на природні ресурси загалом. У той час ще й не існувало проблеми забруднення. Відповідно і саме поняття “природа” набуло тоді цілком спотвореного змісту: воно не охоплювало насправді всієї природи – матеріального світу, який оточує суспільство, а стосувалося тільки її окремих витворів.

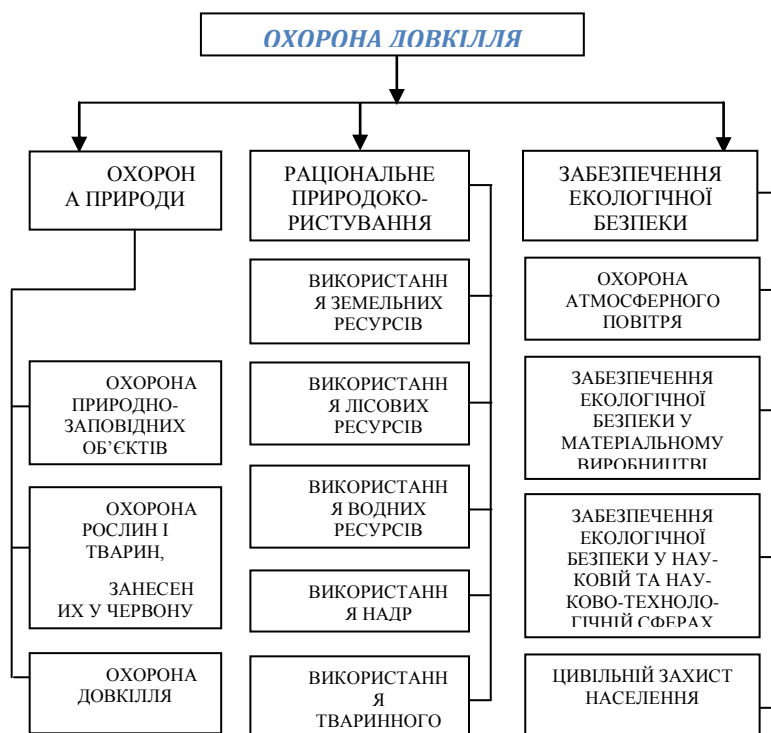
Тільки після того, як у людей зростає зацікавленість у збереженні елементів природи, які є джерелами засобів їх життя, поступово сформувався інший напрям природоохоронної діяльності – охорона природних ресурсів, який зберіг самостійне значення.

Незважаючи на те, що потреба охорони визначних місць природи і природних ресурсів і далі зростає, на перший план виступила зацікавленість людства у збереженні сприятливого стану природи як середовища життя людей в умовах бурхливого науково-технічного прогресу, демографічного вибуху, урбанізації тощо. У зв'язку з цим поняття природи набуло, нарешті, свого первісного значення. Та оскільки на практиці збереглося поняття природи (у вузькому розумінні) і охорони природних ресурсів, для означення нового аспекту відносин людей до природи застосували новий термін – “охорона навколишнього середовища”.

Таким чином, у багатьох країнах, насамперед західноєвропейських, діяльність людей, скерована на збереження, відновлення і поліпшення природних умов, позначається трьома термінами: охорона природи (у вузькому розумінні); раціональне використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки (див. рис.4). В основі такого поділу – особливості суспільних відносин у кожній із цих сфер, які не тільки позначаються окремим терміном, а й визначають структуру системи екологічного права.

Разом із тим, окремими науковцями, зокрема О.С.Колбасовим у 1976 р., зроблено припущення, що через певний час поняття “природа” і “навколишнє середовище” стануть еквівалентними².

Рис.4. ЗМІСТ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

У Радянському Союзі розвиток термінології проходив переважно іншим шляхом – шляхом розширення змісту єдиного поняття “охорона природи”. Радянський термін “охорона природи” охоплює своїм змістом усі складові природоохоронної діяльності – охорону визначних пам’яток природи, природних ресурсів і природи загалом як середовища життя.

Поняття “навколишнє середовище” – одна з найбільш фундаментальних категорій сучасної науки і практики, що стоїть в одному ряді з такими категоріями, як світ, економіка, суспільство. Саме навколишнє природне середовище, а не природа, є інтегрованим об’єктом правового регулювання суспільних відносин з приводу природи, відповідно як до національного законодавства, так і до міжнародного права.

Поняття “навколишнє середовище” було введено в науку “Екологія” у другій половині ХІХ ст. німецьким біологом Якобом Іксюлем. Як об’єкт природоохоронного законодавства в екологічно розвинутих державах воно стало вживатися у 60-70 роках дев’ятнадцятого століття, тобто в той час, коли стан природи (води, повітря, ґрунтів) у деяких із них був визнаний як кризовий. В Україні з цієї ж причини дане поняття було запроваджене пізніше. Відповідним чином був названий і Закон УРСР “Про охорону

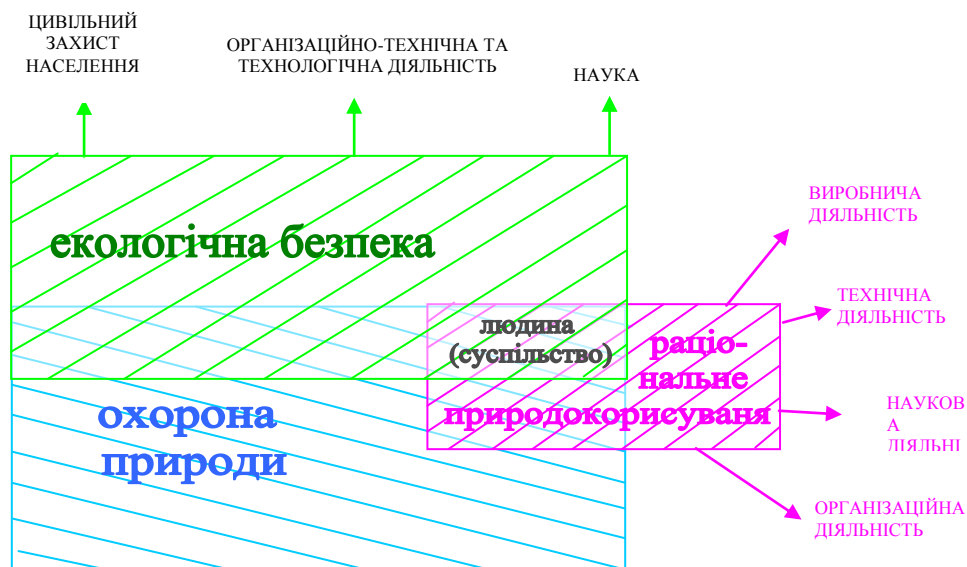
²Колбасов О.С. Экология: политика – право. – М.: Наука. – 1976. – 227 с.

навколишнього природного середовища”. Додаючи до терміна “навколишнє середовище” слово “природи”, ми таким чином підкреслюємо наявність важливої складової довілля – недоторканної і рукотворної природи як об’єкта правової охорони.

Зміст поняття “охорона довкілля” включає сукупність багатьох видів діяльності, що різняться за такими параметрами, як: предмет діяльності збереження рідкісних видів тварин і рослин, економне витрачання невідновних ресурсів тощо); характер діяльності (планова або стихійна, дбайлива чи марнотратна); рівень ефективності діяльності (ефективна, малоефективна, неефективна); правове забезпечення діяльності (реалізація правового механізму охорони довкілля; екологічні правопорушення).

Різнобічна діяльність суспільства з охорони довкілля свідчить про багатоплановість змісту цього поняття і вказує на необхідність комплексного підходу до вирішення питань, пов’язаних із його визначенням, взаємодії всіх напрямків охорони навколишнього природного середовища (див. рис.5).

Рис.5. ВЗАЄМОДІЯ НАПРЯМКІВ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Проблему охорони довкілля слід розглядати не ізольовано, а у зв’язку із загальною проблемою гармонізації відносин людини і природи. Вирішення її вбачається і в повнішому використанні досягнень науково-технічного прогресу.

Сталий розвиток передбачає необхідність постановки нової екологічної доктрини, яка має лягти в основу як політики національних держав, так і глобалізованого громадянського суспільства.

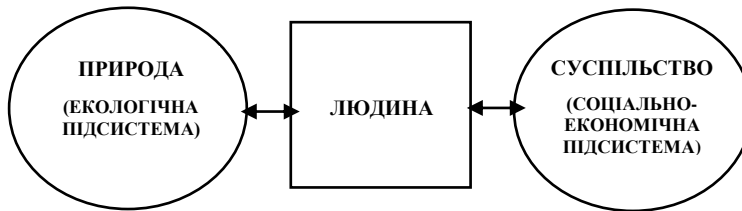
Теоретичний і практичний аналіз усього попереднього досвіду взаємовідносин людини і навколишнього природного середовища її існування дозволяє виділити такі концептуальні основи сучасної екологічної доктрини.

1. Суспільство і природа є системами взаємодії, де природні зв’язки людини і довкілля органічно переплітаються з її соціальними, органічними зв’язками.

.....
.....

4. На сьогодні у результаті нерозривності взаємодії суспільства і природи ці дві системи утворили єдину глобальну систему “суспільство – природа”, яка складається з двох підсистем, що відповідають двом формам взаємодії суспільства і природи – використанню природних ресурсів й охороні навколишнього природного середовища. Перша підсистема – соціально-економічна. Вона спрямована на використання, споживання і перетворення природи людиною. Її завдання – забезпечити задоволення економічних інтересів суспільства. Друга підсистема – екологічна, яка виражає екологічні інтереси людини, а, отже, і всього суспільства в чистому, здоровому, продуктивному і різноманітному довкіллі (див. рис.6).

Рис.6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ПІДСИСТЕМИ ГЛОБАЛЬНОЇ СИСТЕМИ “СУСПІЛЬСТВО – ПРИРОДА”

.....
 6. Природа і суспільство разом становлять глобальну соціо-екосистему – довкілля, яке оточує людину (див. рис.7). Конфлікт цих або руйнування хоча б однієї із підсистем призводить до загибелі багатьох людей, людства (суспільства) і природи в цілому.

Рис.7. ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

